

PAWEŁ JUCKIEWICZ

Nowa Sól

PRÓBA UTWORZENIA UNIWERSYTETU NA ŚRODKOWYM NADODRZU W XVII WIEKU

W zbiorach muzeum nowosolskiego znajduje się wyjątkowe dzieło — *Geschichte der Stadt Beuthen* z 1936 r., autorstwa Adolfa Schillera. Na 1230 stronach pracy autor zaprezentował dzieje miasta, począwszy od pradziejów, a skończywszy na czasach mu współczesnych. Pisana ręcznie kronika zawiera niezwykle cenny materiał historyczny, bogaty w rysunki, fotografie oraz dane statystyczne dotyczące życia miasta i mieszkańców pod koniec lat trzydziestych. Wiele miejsca autor poświęcił szczególnemu w dziejach całego Środkowego Nadodrza zdarzeniu — powstaniu w Bytomiu u progu XVII wieku uczelni wyższej.

Próby zorganizowania uniwersytetu na środkowym Nadodrzu powiązane były ściśle z napływem i rozwojem na tej ziemi poszczególnych nurtów reformacyjnych, przede wszystkim luteranizmu i kalwinizmu. Nowinki religijne z Zachodu stosunkowo szybko zaszczipiane były na tutejszym gruncie, czemu sprzyjały liczne powiązania ziem nadodrzańskich z ośrodkami reformacyjnymi w Niemczech. Do aktywnych propagatorów luteranizmu w pierwszej połowie XVI w. należał między innymi Hans von Rechenberg — właściciel Kożuchowa, Nowego Miasteczka i części Bytomia. Stosunkowo wcześniej, już w 1521 r., nawiązał on kontakt z Filipem Melanchtonem i po spotkaniu w Żukowicach, nieopodal Głogowa, przekazał wyznawcom nowych zasad religijnych kaplicę zamku kożuchowskiego¹. Niebawem zmanifestował swoją przychylność dla poglądów Lutra, przyjmując w 1524 r. publicznie komunię św. pod dwiema postaciami. Najprawdopodobniej od 1525 r. również w kościele św. Hieronima w Bytomiu odprawiane były nabożeństwa według nowych wzorów. Hans von Rechenberg po scaleniu miasta przekazał luteranom w użytkowanie bytomski kościółek św. Jerzego. Także na jego dworze przebywali — pełniąc funkcję kaznodziejów — pastory luterkańscy². Po jego śmierci (9 października 1537 r.) majątek przejął bratanek dotychczasowego właściciela — Francze von Rechenberg. Mimo, że opuścił Bytom i przeniósł

¹ *Bytom Odrzański. Zarys dziejów*, red. W. Strzyżewski, Bytom Odrzański – Zielona Góra 2000, s. 66.

² *Ibidem*, s. 67.

swoją siedzibę do Siedliska, miasto w połowie XVI w. rozwijało się dynamicznie i uzyskało silną pozycję gospodarczą w regionie.

Od 1561 r. stało się ono własnością Fabiana von Schönaich, który posiadał już olbrzymie dobra między Nysą, Bobrem i Odrą. Należały do niego: Mużaków w Górnych Łużycach, Witków i Mirocin na Śląsku, Polkowice, a w formie zastawu również Kożuchów, Szprotawa i Prochowice. Wraz z Bytomiem Odrzańskim kupił także Siedlisko³.

Nowy właściciel był osobą starannie wykształconą. Jako młodzieniec przebywał na dworze Zygmunta I Starego. Uzyskał tam szlify wojskowe, ale także nauczył się sztuki prowadzenia gry dyplomatycznej. Z tych umiejętności wielokrotnie korzystał w praktyce podczas kampanii wojennych — uczestniczył w wyprawach na Moskwę, walczył z Turkami, Włochami, występował zbrojnie przeciw Duńczykom i Brandenburgii. W 1547 r. dowodził wojskami cesarza Karola V przeciw protestanckiej armii Związku Szmalkaldzkiego w bitwie pod Muhlbergiem i za odwagę został odznaczony przez monarchę Orderem Złotego Runa oraz nadano mu tytuł starosty żagańskiego⁴. W latach późniejszych stał się członkiem rady wojennej. Przyznano mu tytuł barona. Mocna pozycja polityczna Fabiana von Schönaich oraz decyzje pokoju augsburskiego, które uzależniały wiarę poddanych od religii wyznawanej przez pana, niewątpliwie sprzyjały dalszemu rozwijaniu luteranizmu w należących do niego włościach. Mimo że władca Bytomia wyznawał katolicyzm, z czasem coraz przychylniej spoglądał na zasady religii luteranckiej. Świadczy o tym przyzwolenie na propagowanie nauk Lutera przez pastora bytomskiego Valentina Hopfera w latach 1558-1575 oraz zobowiązanie mieszczan dnia 24 sierpnia 1581 r. do wierności zasadom konfesji augsburskiej⁵.

Od 1576 r. parafią w Bytomiu kierował pastor Peter Tietz. Dał się poznać jako gorący zwolennik kalwinizmu oraz aktywny działacz społeczny. Przez okres jego działalności (do 1613 r.) doszło do przekształcenia gminy luteranckiej w kalwińską. Poza amboną ważnym miejscem, w którym propagował bliskie sobie poglądy, było liceum w Bytomiu, gdzie pełnił funkcję profesora⁶. Zwolenników przysparzała mu również działalność na rzecz rozwoju miasta — pastor tworzył nowe placówki oświatowe, zakładał szpitale, był inicjatorem budowy nowego cmentarza. Po śmierci pastora gminą zarządzał jego syn.

Kiedy w 1591 r. umarł Fabian von Schönaich, jego dobra przejął bratanek Georg. Urodził się on 8 października 1557 r. w Osince koło Żar jako syn Jana i Anny Berge. Wykształcenie zdobywał początkowo w gimnazjum łacińskim w Kożuchowie, a następnie podjął studia prawnicze na uniwersytecie w Wit-

³ T. J a w o r s k i, *Fabian Schönaich (1508-1591). Posiadacz ziemski, wojskowy, członek Rady Wojennej w Wiedniu*, [w:] *Ludzie środkowego Nadodrza. Wybrane szkice biograficzne (XII-XX w.)*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1998, s. 186.

⁴ *Ibidem*, s. 185-186.

⁵ *Bytom Odrzański...*, s. 70.

⁶ *Ibidem*, s. 71.

tenberdze⁷. Tam też zapoznał się z naukami Lutra i zdecydował się je przyjąć. Po podróży do Francji i Włoch przyjechał do Bytomia Odrzańskiego, gdzie wspomagał stryja Fabiana w administrowaniu majątkiem. Niewątpliwie musiał być człowiekiem operatywnym, pod jego bowiem rządami dochodowość posiadłości wyraźnie wzrosła. Po śmierci stryja musiał zapłacić cesarzowi wysoką rekompensatę — 110 tys. talarów za potwierdzenie prawa własności do odziedziczonych ziem⁸. Mimo sporego wydatku niebawem zakupił już nowe wsie i folwarki. U progu XVII w. w skład majątku wchodziły: Bytom i Siedlisko, Bielawa, Dąbrowno, Grochowice, Borowiec, Lipno, Różanówka, Piękne Kąty, Tarnów, Bycz, Miłaków, Żuków, Bukowiec, Runów, Drogomil, Gębice i kilka mniejszych posiadłości. W 1601 r. cesarz Rudolf II podniósł te ziemie do rangi majoratu, a kilkadziesiąt lat później, w 1677 r. cesarz Leopold uczynił z nich państwo stanowe⁹. Doskonale przebiegała również kariera samego właściciela, której zwieńczeniem było powierzenie mu funkcji kanclerza państwa.

Pod jego rządami Bytom Odrzański i Siedlisko przeżywały okres świetności. W latach 1597-1618 na polecenie właściciela zbudowano nowy zamek w Siedlisku, dokąd przeniósł on swoją siedzibę. Rezydencja ta należała do najwspanialszych i najbardziej obronnych na ówczesnym Śląsku. Aby zapewnić lepszą komunikację między Siedliskiem a Bytomiem Odrzańskim, wzniesiono na Odrze w 1609 r. pierwszy most¹⁰. Wśród najważniejszych inwestycji w Bytomiu Odrzańskim znalazły się: nowy ratusz, przytułek dla ubogich, kościół św. Hieronima i szpital, wznoszono również nowe domy i postawiono kilka młynów. W dobrach nastąpiło wyraźne ożywienie gospodarcze.

Najistotniejszą fundacją Georga von Schönaich stało się gimnazjum akademickie, które przez krótki czas swojego istnienia należało do najważniejszych placówek oświatowych na Śląsku. Jego początki sięgają 1599 r., kiedy została powołana do życia szkoła łacińska, funkcjonująca najprawdopodobniej na terenie dawnego zamku. W 1605 r. przekształcono ją w gimnazjum. Do pełnego zrealizowania zamierzeń Georga doszło dopiero w 1616 r., kiedy to oficjalnie otwarte zostało pedagogium Schönaichianum-Carolatheum, mające stanowić załążek przyszłej uczelni wyższej¹¹. W krótkim czasie okryło się

⁷ J. P. M a j c h r z a k, *Protestanckie gimnazjum „Schönaichianum-Carolatheum” w Bytomiu Odrzańskim - jego ponadregionalny i ponadkonfesyjny program (1609-1629)*, „Rocznik Lubuski” 1997, t. 23, cz. 1, red. K. Bartkiewicz, s. 92.

⁸ T. J a w o r s k i, W. S t r z y ż e w s k i, *Jerzy Schönaich (1557-1619). Kanclerz cesarzy niemieckich, fundator akademickiego gimnazjum w Bytomiu Odrzańskim*, [w:] *Ludzie środkowego Nadodrza...*, s. 187.

⁹ *Ibidem*, s. 187.

¹⁰ *Bytom Odrzański...*, s. 75.

¹¹ A. L e w a l d, *Das Schönaichianum-Carolatheum-Gymnasium zu Beuthen*, „Heimatkalender für die Kreise Freystadt und Grünberg“ 1926, s. 56.

dobłą sławą, przyciągając do siebie uczniów nie tylko z terenów Śląska, ale także z Rzeczypospolitej, z Czech, z Łużyc, a nawet z Węgier¹².

Nauczanie oparte było na systemie dwustopniowym. Najpierw uczniowie uczęszczali do pięcioletniego pedagogium, później ci zdolniejsi kontynuowali naukę w trzyletnim gimnazjum. Programy nauczania nadawały placówce szczególny charakter. Na pierwszym etapie prowadzono zajęcia z religii, łaciny, greki oraz matematyki. Przekazywano również wiedzę o winiarstwie, sadownictwie i pszczelarstwie. Pięcioletnia nauka kończyła się egzaminem, po którym przechodziło się do gimnazjum, tu zaś wykładano teologię, prawo, fizykę, medycynę, historię, etykę, politykę, matematykę i astronomię. Kształcono również w zakresie języków nowożytnych: francuskiego, angielskiego, włoskiego lub hiszpańskiego¹³. Absolwenci uzyskiwali tytuł bakałarza, zaś szczególnie wybitni - magistra, co było równoznaczne ze stopniem uniwersyteckim.

W Schönaichianum-Carolatheum mogli pobierać nauki młodzieńcy, którzy ukończyli dwunasty rok życia i sprawnie władali językiem niemieckim. Po pierwszym roku funkcjonowania uczelni pobierało w niej naukę 63 uczniów, w rok później liczba ta wzrosła do 72, w tym 48 to uczniowie niższego, zaś 24 — wyższego stopnia akademii¹⁴. Dla poddanych Georga von Schönaich nauka była bezpłatna, pozostali uiszczali czesne w wysokości zależnej od ich statusu majątkowego; funkcjonował również system stypendialny¹⁵. Bytomska uczelnia nie była formalnie związana z żadnym z Kościołów, ale ton w niej nadawali wyznawcy kalwinizmu. Pracowało tu grono wybitnych pedagogów. Do najznamienszych należeli: niedawny rektor szkoły w Rakowie Jerzy Mantius, znany filozof i matematyk Caspar Dornavius, prawnik Joachim Exner oraz profesor medycyny Andreas Pulitius¹⁶. Szkoła utrzymywała bliskie kontakty z placówką ariańską w Rakowie, z gimnazjum Jana Komeńskiego w Lesznie oraz ze szkołami luteranскими w Toruniu i Gdańsku.

Niemniej sławni byli później absolwenci akademii. Ich działalność i dorobek naukowy są najlepszym dowodem wysokiego poziomu merytorycznego i dydaktycznego bytomskiego ośrodka. „Schönaichianum” ukończyli między innymi: przyrodnik, pedagog i filozof Jan Jonston, historiograf, wieloletni rektor gimnazjum w Elblągu Joachim Pastorius, polityk, prawnik, teolog ariański Jonasz Szlichting, wybitny przedstawiciel niemieckiej literatury

¹² B. B u r d a, *Z dziejów więzi edukacyjnych na pograniczu śląsko-wielkopolsko-brandenburskim w okresie wczesnonowożytnym (XVI-XVIII w.)*, „Rocznik Lubuski” 1997, t. 23, cz. 1, red. K. Bartkiewicz, s. 86.

¹³ J. P. M a j c h r z a k, *op. cit.*, s. 94; T. J a w o r s k i, W. S t r z y ż e w s k i, *op. cit.*, s. 188.

¹⁴ A. S c h i l l e r, *Geschichte der Stadt Beuthen*, 1936 (rkps – Muzeum w Nowej Soli), s. 352.

¹⁵ J. P. M a j c h r z a k, *op. cit.*, s. 94.

¹⁶ T. J a w o r s k i, W. S t r z y ż e w s k i, *op. cit.*, s. 188.

barokowej Marcin Opitz¹⁷. Przy uczelni od 1616 r. funkcjonowała także pierwsza w Bytomiu drukarnia, założona przez Johana Doerfera z Wittenbergi¹⁸, która wyposażała w książki nie tylko szkołę bytomską, lecz także ośrodki kalwińskie w Wielkopolsce.

Dalszy rozwój uczelni zniweczyła wojna trzydziestoletnia. W 1619 r. po śmierci fundatora majątek przeszedł w ręce bratanka zmarłego, Johannes von Schönaich, zwanego Nieszczęśliwym. Nowy patron w obliczu toczących się działań zbrojnych opowiedział się po stronie protestanckiej. Naraził się przez to na gniew Habsburgów, którzy ukarali go konfiskatą części majątku na rzecz jezuitów. Część ruchomości wraz ze szkolnym księgozbiorem, udało się Johannesowi uratować i wywieźć do Leszna. Niebawem jednak — w 1628 r. — przeprowadzono rekatoлизację miasta i 28 listopada nastąpiło zamknięcie uczelni, a jej majątek przejęli jezuiti¹⁹.

Próby utworzenia uniwersytetu na środkowym Nadodrzu w XVII wieku przyniosły krótkotrwały efekt. Pomimo zaledwie kilkunastoletniego okresu działania uczelnia bytomska wypracowała sobie silną pozycję wśród placówek oświatowych regionu. Zdecydowała o tym przede wszystkim doskonała kadra dydaktyczna, a także nowoczesne programy nauczania i dobra baza materialna gimnazjum. Wyjątkowy jak na owe czasy był również otwarty, ponadkonfesyjny charakter szkoły. Te czynniki spowodowały, że reprezentowała wysoki poziom nauczania, co potwierdziły późniejsze dokonania jej absolwentów.

Paweł Juckiewicz

VERSUCH DER ERRICHTUNG EINER UNIVERSITÄT AN DER MITTELDER IM 17. JH.

Zusammenfassung

Die Errichtung einer Universität an der Mitteloder stand in Verbindung mit dem Andrang und der Entwicklung der Reformation. Unter ihren Anhängern waren auch Stadtbisitzer von Beuthen an der Oder, die um die Wende des 16.-17.Jhs. lebten. Zu ihnen gehörte auch Georg von Schönaich, zu dessen Herrschaft das Gut und die Stadt ihre Blütezeit erlebten.

Unter seinen vielen Auflagen war auch die berühmte Beuthener Schulanstalt, eine Art Universität – Schönaichianum-Carolatheum, die seit 1616 im vollen Umfang existierte. Es wurde dort im Zweistufensystem unterrichtet. Die Absolventen der Oberstufe erhielten den Magistertitel. Hier dozierten hervorragende Professoren, u.a. Jerzy Mantius, Caspar Dornavius, Joachim Exner, Andreas Pulitius. Von hohem Rang der Schulanstalt zeugen auch spätere Errungenschaften ihrer Absolventen – J. Johnston, J. Pastorius, J. Szlichting und M. Opitz. Die Schulanstalt hatte überkonfessionellen Charakter und die Studierenden kamen aus Schlesien, Polen, der Lausitz und sogar aus Ungarn. Hier funktionierten auch eine reiche Bibliothek und die Druckerei. Die Universität wurde während der Rekatholisierung der Stadt am 28. November 1628 geschlossen.

¹⁷ J. P. M a j c h r z a k, *op. cit.*, s. 95; sylwetki innych przedstawił T. J a w o r s k i, *Kontakty braci czeskich i kalwinów na Dolnym Śląsku w XVI i XVII wieku*, „Rocznik Lubuski” 1997, t. 23, cz. 1, red. K. Bartkiewicz, s. 75-76.

¹⁸ *Bytom Odrzański...*, s. 77.

¹⁹ *Ibidem*, s. 81.